

УДК 37.041:159.947.5

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-40>

Вікторія ПРОКОПЕНКО,
 orcid.org/0000-0002-5368-0674
 кандидатка філософських наук,
 викладач

Фахового медико-фармацевтичного коледжу
 Полтавського державного медичного університету
 (Полтава Україна) vika.blondi@gmail.com

НАВЧАННЯ УПРОДОВЖ ЖИТТЯ ЯК УМОВА ЦІЛОЖИТТЄВОГО ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ (МОТИВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ)

Наукову розвідку присвячено аналізу мотиваційного аспекту навчання упродовж життя як умови ціложиттєвого формування особистості, а також визначенню переважajúчого типу мотивації до навчання у дорослих.

Встановлено, що для досягнення ефективності освітньої діяльності доцільно всебічно проаналізувати мотиви, які спонукають дорослих до навчання, з'ясувати потреби, інтереси, установки, схильності, оскільки саме вони визначають результат навчання. Автором були проаналізовані дані 4 та 5 Global report on adult learning and education щодо зміни контекстних умов навчання дорослих, які вплинули на мотиваційну сферу дорослих.

До вивчення мотивації учіння автор підійшла з позиції погляду її формування. Вивчені фактори впливу на мотивацію дорослого здобувача освіти було згруповано за двома типами мотивів – зовнішні та внутрішні. До зовнішніх мотивів віднесено соціальні проблеми та демографічні зміни, трансформації на ринку праці, зміни професійних структур, впровадження нових технологій в усі сфери суспільного життя, а також зміст навчального процесу, методи та організація навчальної діяльності, які пропонують заклади освіти. Серед факторів внутрішньої мотивації визначено цінності, інтереси й ідеали властиві людині та суспільству загалом.

У ході дослідження переважajúчого типу мотивації серед здобувачів освіти фармацевтичного відділення заочної форми навчання фахового медико-фармацевтичного коледжу було встановлено, що фактори внутрішньої мотивації мають пріоритетне значення для освіти дорослої людини. Крім того, серед важливих чинників, що вплинули на прийняття рішення продовжити навчання було виокремлено: потребу у допомозі людям, прагнення до змін та розвитку. Отримані результати засвідчили, що дорослі, маючи власний соціокультурний досвід, намагаються реалізувати себе, в першу чергу, через активну громадянську орієнтованість.

Авторка дійшла висновку, що ефективність вивчення мотивації дорослого населення має стати вихідною позицією для створення засобів її формування, розвитку або корекції мотиваційної сфери, що сприятиме утвердженню позиції, що навчання упродовж життя є умовою ціложиттєвого формування особистості.

Ключові слова: мотив, мотивація, розвиток, навчання упродовж життя, освіта дорослих, фактори мотивації.

Viktoriia PROKOPENKO,
 orcid.org/0000-0002-5368-0674
 Ph.D, Lecturer

Professional College of Medicine and Pharmacy
 of Poltava State Medical University
 (Poltava, Ukraine) vika.blondi@gmail.com

LIFELONG LEARNING AS A CONDITION FOR LIFELONG FORMATION OF PERSONALITY (MOTIVATION ASPECT)

Scientific research is devoted to the analysis of the motivational aspect of lifelong learning as a condition for lifelong personality formation, as well as to the determination of the predominant type of motivation for learning in adults. In the course of the research, it was established that in order to achieve the effectiveness of educational activities, it is expedient to comprehensively analyze the motives that encourage adults to study, to find out the needs, interests, attitudes, and inclinations, because they determine the outcome of the study. The author analyzed data 4 and 5 of the Global report on adult learning and education regarding changes in the contextual conditions of adult learning, which affected the motivational sphere of adults. The author approached the study of learning motivation from the perspective of its formation. The studied factors influencing the motivation of an adult student were grouped according to two types of motives - external and internal. External motives include social problems and demographic changes, transformations in the labor market, changes in professional structures, the introduction of new technologies into all spheres of social life, as well as the content of the educational process, methods and organization of educational activities offered by educational institutions. Among the factors of internal motivation, the values, interests and ideals characteristic of a person and society in general are defined. During the study of the predominant type of motivation among students of the

pharmaceutical department of correspondence education of the specialized medical and pharmaceutical college, it was established that the factors of internal motivation are of priority importance for the education of an adult. In addition, among the important factors that influenced the decision to continue education was the need to help people, the desire for change and development. The obtained results proved that adults, having their own sociocultural experience, try to realize themselves, first of all, through an active civic orientation. Therefore, the effectiveness of studying the motivation of the adult population should become a starting point for creating means of its formation, development or correction of the motivational sphere, which will contribute to the establishment of the position that lifelong learning is a condition for lifelong personality formation.

Key words: motive, motivation, developmen, Lifelong Learning, adult education, motivation factors.

Постановка проблеми. Динамічні трансформаційні процеси, що відбуваються у сучасному глобалізованому світі демонструють, що ключовим фактором суспільного прогресу є освіта, роль якої безперервно зростає. Освіта стає доміантною серед міжнародних та національних пріоритетів. Важливим свідченням цього є оголошення ЮНЕСКО XXI століття – століттям освіти.

Міжнародне співтовариство транслює ключову ідею, що ефективність та успішність кожної держави і народу залежить від розвитку людського капіталу, який забезпечує соціокультурний, політичний та економічний прогрес людства загалом, а це напряду залежить від рівня та якості освіти. Як зазначає А. Марчук «за даними світової статистики, загальна кількість дорослих, котрі навчаються, починає перевищувати сумарну кількість учнів в інституціях дитячої і юнацької освіти. Відповідно до соціальних прогнозів міжнародних організацій, у XXI ст. освіта дорослих відіграватиме важливу роль у контексті забезпечення сталого й збалансованого прогресу особистості, суспільства» (Марчук, 2020 : 5–6).

Особливої актуальності тема неперервної освіти та освіти дорослих набуває зважаючи на сучасні українські реалії. Війна російської федерації проти України, яка поряд із смертю, соціальними, економічними викликами зруйнувала «точки сталості» великої кількості громадян, змусила їх терміново, а, подекуди, і радикально, змінювати професійні та особистісні стратегії життя. Чимало людей виявилися до цього неготовими. А тому значна частина суспільства опинилася у ситуації, коли потрібно швидко реагувати на зміни, адаптуватися, шукати нові варіанти як професійної так і особистісної реалізації, але необхідних для цього інструментів у досвіді людини немає. Така ситуація, з одного боку, стала новим викликом для системи неперервної освіти, вказавши на певні проблеми, які в умовах мирного часу не актуалізувалися, а з іншого – дала потужний імпульс для її подальшого вдосконалення.

У цьому контексті важливим фактором, від якого напряду визначатиметься успіх політики «освіта упродовж життя» є мотивація дорослого

населення для продовження навчання. Освіта дорослих характеризується рядом особливостей і це вимагає відмінних від освіти дітей та юнацтва підходів.

Аналіз досліджень. Тема неперервності освіти не нова у педагогічному дискурсі, але вона не втрачає свої актуальності, адже динамічність змін сучасного суспільства об'єктивно вимагає формування особистості готової до усвідомлення, сприйняття та творення змін, і розцінює їх не з позиції деструктивності чи як фактору стримування, а як результат природніх та необхідних змін, котрі відкривають нові перспективи.

Важливі результати досліджень андрагогічної науки мають роботи зарубіжних авторів, зокрема, В. Вернера, Е. Ліндеман, Ш. Мерріам, М. Ноулза, А. Роджерса та ін. Плідними є дослідження польських вчених, зокрема З. Вятровського, Л. Туроса, Т. Александера, Х. Радлінської. На особливу увагу заслуговує «Енциклопедія освіти і культури дорослих» видана за редакцією Казимира Войцеховського, у якій цілісно систематизовано наявні знання із теорії освіти та виховання працюючої молоді та дорослих. Це видання засвідчило результативність та ефективність роботи польських дослідників у галузі андрагогіки (Ничкало, 2013 : 20).

Серед вітчизняних дослідників значні здобутки для методологізації та розробки теорії освіти дорослих мають роботи Н. Бідюк, Л. Лук'янової, Н. Ничкало, О. Огієнко, Н. Протасової, Л. Сігасової та ін.

Питання мотиваційного компоненту у аспекті професійної діяльності працівників було предметом досліджень таких психологів як, Л. Анцифорової, Б. Ананьєва, Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтєва, Б. Ломова, С. Рубінштейна, Д. Узнадзе та ін.

Не зважаючи на значну кількість досліджень щодо феномену освіти дорослих та формування андрагогічної компетентності, питання мотивації навчання дорослих та аналізу факторів, які б могли її посилити або знизити залишається недостатньо дослідженими.

Мета статті полягає у аналізі мотиваційного аспекту навчання упродовж життя як умови

ціложиттєвого формування особистості, а також визначенні переважаючого типу мотивації для навчання у дорослих.

Виклад основного матеріалу. Актуальною проблемою в умовах модернізаційних трансформацій, що відбуваються у культурній, економічній, соціальній галузях, є формування політики навчання впродовж життя, оскільки освіта сьогодні розглядається як специфічна соціокультурна сфера, у першу чергу для дорослих. Саме через освіту людський капітал неперервно продукує нові знання для їх трансляції, що стимулює не лише технологічні зміни, а й більш швидкий перебіг соціальних процесів.

Однією із ключових проблем освіти дорослих є формування сприятливого мотиваційного простору для навчання. У цьому контексті для системи неперервної освіти важливо розуміти, які фактори будуть найбільш значущими для прийняття рішення дорослою людиною продовжувати навчання, а відтак - визначатимуть його якість.

Основними компонентами мотиваційної сфери є мотив та мотивація. Мотив визначаємо як внутрішній стимул (спонукальний чинник) до певної дії. Сукупність мотивів формує основу мотивації особистості. У загальному розумінні мотивація – це схильність людини до певної поведінки, що враховує власні бажання, вимоги оточення з метою адаптації до змінюваних умов й отримання задоволення.

Серед основних завдань, які стоять перед людиною будь-якого віку є вміння адаптуватися до нових реалій життя, бути готовою до трансформацій та змін, тобто виклики зовнішнього, по відношенню до людини, середовища мають на неї вплив. Ці фактори визначають більшою мірою зовнішні мотиви для освіти впродовж життя. Для людей старшого віку процес адаптації до нових умов проходить у декілька разів складніше, ніж для молоді. Тут важливо зауважити, що успішна реалізація цього завдання напряму залежить від функціонування системи освіти дорослих. Адже його виконання можливе лише за умови, що інститут освіти дорослих також відповідає вимогам часу та запитам суспільства, є прогресивним, відкритим до змін та трансформацій. Загалом ці вимоги справедливі до усієї системи освіти в цілому.

Ще у 2019 році у Four Global report on adult learning and education (GRALE 4) було розглянуто можливості та бар'єри, що стосувалися доступу до освіти загалом та освіти дорослих зокрема, і вперше було проаналізовано прогрес в освіті дорослих з точки зору трьох сфер, визначених у Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо навчання та освіти дорослих (GRALE) 2015 року: грамотність та базові

навички; безперервна освіта та професійні навички; а також ліберальна, загальнодоступна та громадянська освіта та навички громадянства. Після 2015 року ситуація у світі різко змінилася.

За даними Five Global report on adult learning and education (GRALE 5), результати якого опубліковані у 2022 році, люди в усьому світі дедалі більше усвідомлюють, що вони живуть у час великої невизначеності, ключову роль у якій відіграла пандемія COVID-19. Вплив пандемії на освіту проявився багатьма способами, виявивши значну нерівність у доступі до освіти. Пандемія також продемонструвала, що світ став все більш взаємопов'язаний, але який, тим не менш, не в змозі належним чином вирішити проблеми нерівності та соціальної справедливості.

Протягом останніх десяти-дванадцяти років у світі відбуваються зміни, які зараз називаються «четвертою промисловою революцією», спричиненою стрибками в ІТ та штучному інтелекті. Як результат, раніше набуті знання та вміння стають застарілими, а попит на нові – зростає. У цьому контексті освіта дорослих відіграє провідну роль у забезпеченні рівного для всіх доступу до нових перспектив.

Крім цього, як справедливо зауважує Н.Сорока у деяких країнах демографічні зміни є ще одним вирішальним фактором, що змушує працездатне населення заповнювати більшість робочих місць і вимагає від працівників здобуття сучасних та оновлених навичок. До цих факторів додають зростаючу мобільність, вимушене переміщення населення, зміну моделей споживання й виробництва. Такі зміни, зростаюча складність і невизначеність сучасного життя та праці вимагають стійкості, здатності до адаптації, чутливості до навчання від самих людей; з іншого боку – дієвої системи безперервної освіти, яка рівною мірою заохочує й реалізує ці якості, надаючи дорослим можливість для навчання впродовж цілого життя (Сорока, 2020).

Для українців це питання стоїть надзвичайно гостро, адже починаючи із 2014 року внаслідок окупації Криму та військових дій російської федерації на Сході України, більше півтора мільйона українських громадян стали внутрішньо переміщеними особами і багато хто з них потребував зміни роду занять, перекваліфікації, аби знайти роботу на новому місці.

Ускладнення ситуації було спричинене повномасштабним вторгненням на територію України військ РФ. В результаті чого значна кількість українців поповнили ряди внутрішньо переміщених осіб, і чимала частина виїхали за кордон.

Ці постійно прогресуючі зміни ставлять перед людиною чимало викликів, тим самим зумовлюючи два основних шляхи відповіді на них: людина або випадає із професійної чи соціальної ієрархії, або сприймає їх як аргументи для свого особистісного та професійного удосконалення. Якщо людина обирає другий варіант, то вона буде прагнути реалізувати себе для задоволення своїх матеріальних чи соціальних потреб, щоб відчувати впевненість і захищеність. У такому разі чинники, що регулюватимуть поведінку людини не залежать від внутрішнього «я» особистості і матимуть об'єктивний характер по відношенню до неї самої. Таким чином, зміни, що відбуваються в науці та технології, економіці та суспільстві потенційно є чинниками зовнішнього мотивування для зростання людини як у професійній сфері, так і в особистісній.

Вивчаючи чинники мотивації, науковці відзначають, що перевагою дорослих у процесі навчання порівняно з іншим віковими групами є значно стійкіший характер мотивації. Саме цей фактор дає змогу дорослим отримувати такі результати, які є недосяжними у більш ранні періоди життя. Як зауважує, Л. Лук'янова у процесі навчання дорослої людини висока позитивна мотивація може відігравати роль компенсаторного чинника, зокрема, у разі коли людина має невисокі здібності або недостатній запас знань. Проте у зворотному напрямі компенсаторний механізм не спрацьовує. Тобто, жодний високий рівень знань та здібностей не може компенсувати низьку навчальну мотивацію або її відсутність і, таким чином, не може привести до високої успішності навчальної діяльності (Лук'янова, 2013 : 396).

Внутрішня мотивація пов'язана із визнанням, усвідомленням самою людиною необхідності та важливості освіти упродовж життя. Вона визначається її особистісною переконаністю у цінності освіти та залежить, насамперед, від загальної життєвої позиції людини та ставлення до власної професійної діяльності.

Як зазначає О. Тринус, внутрішні мотиви спрямовані на задоволення психологічних потреб людини, зокрема, відчуття своїх можливостей, самоствердження, підтримання соціальних стосунків, а внутрішньо мотивована поведінка здійснюється нею заради самої себе, спрямована на процес діяльності, виявляється як активність заради активності. Її наслідком є зростання компетентності, саморозвиток, переживання радості, інтелектуальної насолоди, задоволення від діяльності, відчуття себе джерелом змін у навколишньому світі (Тринус, 2021 : 42).

Загальновідомо, що внутрішня мотивація є більш стійкою і вважається більш ефективною, порівняно із зовнішньою, але отримання освіти у дорослому віці має чимало і зовнішніх мотивуючих факторів. Суспільні зміни, війна, зміна місця проживання, необхідність зміни професії, опанування нових навичок для підтримання свого матеріального та соціального благополуччя, пандемія, втрата роботи, оточення – ті чинники, які є зовнішніми по відношенню до внутрішнього «я» особи, але тим не менш мають на неї вагомий вплив.

Для визначення переважаючого типу мотивації (внутрішньої чи зовнішньої) серед здобувачів освіти заочної форми навчання фармацевтичного відділення фахового медико-фармацевтичного коледжу було проведено дослідження. У ньому брали участь студенти, які вже мали попередню освіту. Учасникам дослідження було представлено перелік із мотивів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, і запропоновано обрати ті, що стали вирішальними для прийняття рішення щодо отримання другої освіти та опанування нової професії. Окрім наведеного переліку мотивів, респонденти, мали можливість вказати свій варіант відповіді.

За результатами дослідження більшість здобувачів освіти висловилися, що чинником, який визначив вибір їх нової спеціальності стало прагнення до особистісного розвитку (76%). На другому місці розмістилися мотиви утилітарно-прагматичного характеру, зокрема, можливість кар'єрного росту (41%) та вищого рівня заробітної плати. Для 38% респондентів важливим чинником стала престижність професії фармацевта. Прикметно відзначити, що значна частина здобувачів освіти запропонувала власні варіанти відповіді, що зводяться до допомоги людям, пізнання нового та необхідності розвитку та змін у житті.

Результати проведено дослідження спростовують позицію, що мотивація до навчання у дорослих полягає у виключно прагматичному підході, коли людина прагне за допомогою навчання вирішити свої життєві проблеми (кар'єра, спілкування, розвага тощо). Хоча, варто визнати, що цей фактор теж має місце у структурі мотивації особистості, але в даному випадку, він не є пріоритетним. Прагматичність у цьому контексті ми пов'язуємо із особливістю освіти дорослих, що полягає у їх орієнтації на негайну імплементацію новоотриманих знань та отримання практичної користі від них.

Підсумовуючи результати дослідження, констатуємо, що мотивація до навчальної діяльності дорослих має переважно внутрішній характер.

І як справедливо зазначає О. Тринус, внутрішній мотив збуджує людину до вольової активності, надаючи змісту її діям, цілям, умовам їх досягнення. Результатом внутрішньо мотивованої діяльності є розвиток людини, набуття знань, що не були відомі, перевершення себе у деяких якостях. При цьому навчальна діяльність, що зумовлена внутрішніми мотивами, супроводжується позитивними емоціями (Тринус, 2021 : 44).

Висновки. Таким чином, питання мотивації дорослої людини має фундаментальне значення для концептуальності, керованості, адаптивності, гнучкості, відкритості та варіативності процесу освіти дорослих. Досліджені фактори, що впливають на мотивацію дорослого здобувача освіти, доцільно згрупувати відповідно до двох типів мотивів – зовнішніх та внутрішніх. До зовнішніх мотивів відносимо: соціальні проблеми та демографічні зміни, що породжені пандемією, повномасштабною війною, трансформації на ринку праці, зміни професійних структур, впровадження нових технологій в усі сфери суспільного життя, що суттєво змінюють умови праці і висувають нові вимоги до людського капіталу, а також зміст навчального процесу, методи та організація навчальної діяльності, які пропонують заклади освіти. Внутрішня мотивація заснована на розу-

мінні значущості засвоюваного матеріалу. Внутрішні мотиви є більш стійкими, обумовлені прагненням вчитися і характеризуються отриманням задоволення від навчання, реалізацією наявного у людини потенціалу. До них потенційно належать цінності, інтереси й ідеали властиві людині та суспільству загалом.

У ході дослідження переважаючого типу мотивації серед здобувачів освіти фармацевтичного відділення заочної форми навчання фахового медико-фармацевтичного коледжу було встановлено, що фактори внутрішньої мотивації мають пріоритетне значення для освіти дорослої людини. Крім того, серед важливих чинників, що вплинули на прийняття рішення продовжити навчання можна виокремити потребу у допомозі людям, прагнення до змін та розвитку. Ці дані свідчать, що дорослі, маючи власний соціокультурний досвід, намагаються реалізувати себе, в першу чергу, через активну громадянську орієнтованість.

Дорослі здобувачі освіти завжди націлені на результат. Тому подальше вивчення факторів мотивації освіти дорослих буде відправною точкою для удосконалення та реформування системи освіти упродовж життя і утвердження позиції, що навчання упродовж життя є умовою ціложиттєвого формування особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лук'янова Л. Чинники мотивації навчання дорослої людини. *Kształcenie zawodowe: pedagogika i psychologia. Profesijna osvita: pedagogika i psihologija : pol.- ukr., ukr.-pol. щорічник* / за ред. Тадеуша Левовицького, Іоланти Вільш, Івана Зязюна, Неллі Ничкало. Ченстохова-Київ, 2013. Вип. XV. С. 393–403.
2. Марчук А. Андрагогіка : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 300 с.
3. Ничкало Н. Андрагогіка в системі педагогічних наук. *Післядипломна освіта в Україні*. 2013. № 2. С. 73–77.
4. Освіта дорослих: теоретичні і методологічні засади: монографія / авт. кол.: Лук'янова Л.Б., Сігаєва Л.Є., Аніщенко О.В., Зінченко С.В., Баніт О. В., Лапаєнко С.В., Василенко О.В. Київ : Педагогічна думка, 2012. 272 с.
5. Сорока Н. Освіта дорослих як суспільна відповідальність та інвестиції в майбутнє. 23.07.2020. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/osvita-doroslyh-yak-suspilna-vidpovidalnist-ta-investytsiyi-v-majbutnye/> (дата звернення: 20.12.22)
6. Тринус О. Розвиток мотивації до навчання осіб третього віку. *Вісник кафедри ЮНЕСКО «Неперервна професійна освіта XXI століття»*. Вип. 4 (2021). С. 38–46.
7. Шанскова Т., Мірошниченко О., Кушева Ж. Андрагогічні засади удосконалення навчальної мотивації майбутніх фахівців у процесі магістерської підготовки. *Андрагогічний вісник*. 2017. № 8. С. 90–98.
8. 5th global report on adult learning and education: citizenship education: empowering adults for change. UNESCO Institute for Lifelong Learning. 12 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00003816699> (дата звернення: 20.12.22)
9. Knowles M.S. The modern practice of adult education: from pedagogy to andragogy. London: Cambridge Book Company, 1980. 400 p.

REFERENCES

1. Lukianova L. Chynnyky motyvatsii navchannia dorosloi liudyny [Factors of motivation of adult learning]. *Kształcenie zawodowe: pedagogika i psychologia. Professional education: pedagogy and psychology: Polish-Ukrainian, Ukrainian-Polish yearbook* / under the editorship Tadeusz Levovytskyi, Iolanta Vilsh, Ivan Zyazyun, Nelly Nychkalo. Czestochowa-Kyiv, 2013, Nr 15, pp. 393–403 [in Ukrainian].
2. Marchuk A. Andrahohika : navch. posibnyk [Andragogy]. Lviv : LvDUVS, 2020, 300 p. [in Ukrainian].
3. Nychkalo N. Andrahohika v systemi pedahohichnykh nauk [Andragogy in the system of pedagogical sciences]. *Postgraduate education in Ukraine*. 2013, Nr 2, pp. 73–77 [in Ukrainian].
4. Osvita doroslykh: teoretychni i metodolohichni zasady: monohrafiia [Adult education: theoretical and methodological foundations: monograph] / avt. kol.: Lukianova L.B., Sihaieva L.Ie., Anishchenko O.V., Zinchenko S.V., Lapaienko S.V., Vasilenko O.V. Kyiv : Pedagogical thought, 2012, 272 p. [in Ukrainian].

5. Soroka N. Osvita doroslykh yak suspilna vidpovidalnist ta investytsii v maibutnie [Adult education as a social responsibility and investment in the future]. URL:<https://www.hsa.org.ua/blog/osvita-doroslyh-yak-suspilna-vidpovidalnist-ta-investytsiyi-v-majbutnye/> (data zvernennia: 20.12.22) [in Ukrainian].

6. Trynus O. Rozvytok motyvatsii do navchannia osib tretoho viku [Study motivation development of the third age people]. Bulletin of the UNESCO Department «Continuous Professional Education of the 21st Century», Nr 4, (2021), pp. 38–46 [in Ukrainian].

7. Shanskova T., Miroshnychenko O., Kusheva Zh. Andrahohichni zasady udoskonalennia navchalnoi motyvatsii maibutnikh fakhivtsiv u protsesi mahisterskoi pidhotovky [Andragogical principles of improving educational motivation of future specialists in the process of master's training]. Andragogic Herald, 2017, Nr 8, pp. 90–98 [in Ukrainian].

8. 5th global report on adult learning and education: citizenship education: empowering adults for change. UNESCO Institute for Lifelong Learning. 12 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381669> (data zvernennia: 20.12.22)

9. Knowles M. The modern practice of adult education: from pedagogy to andragogy London: Cambridge Book Company, 1980. 400 p.